

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Юрченко Любов Іванівна

УДК 130.122+130.31

**ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМОТВОРЧИЙ ЧИННИК
ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

Спеціальність 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Харків 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
Кисельов Микола Миколайович,
інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України, провідний науковий
співробітник.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Газнюк Лідія Михайлівна,
Харківська державна академія фізичної
культури Міністерства сім'ї, молоді та спорту
України, завідувач кафедри гуманітарних наук;

доктор філософських наук, професор
Карпенко Катерина Іванівна,
Харківський національний медичний університет
Міністерства охорони здоров'я України,
професор кафедри філософії, соціології та
медичної соціології;

доктор філософських наук, професор
Хамітов Назіп Віленович,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди
НАН України, провідний науковий
співробітник

Захист відбудеться „ 9 ” червня 2009 р. о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.07 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: 61002, м. Харків, вул. Артема, 29, ауд. № 216. 9046007126c588ac6f0057a04e242f3b (MD5)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, ауд. № 214 В.

Автореферат розісланий „___” _____ 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор філософських наук

І.В. Степаненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасний спосіб людської життєдіяльності призводить до все більшого антропогенного навантаження на природу, що створює загрози не тільки виснаження регіональних і глобальних екосистем, глобальної деградації природного середовища, а й підриває природні основи самого існування людини. Егоцентричне використання природних ресурсів, яке призводить до масштабних незворотних змін біосфери, розвиток техніки і технології, зокрема генної інженерії, що значно випереджає розвиток духовного потенціалу людини, неухильне зростання організаційної складності суспільства, загострення комплексу глобальних проблем – усе це призводить до створення таких умов існування в сучасному світі, які є нестабільними, нестійкими, мало керованими і можуть викликати як біосферну, так і антропологічну катастрофи.

За таких умов, екологічні проблеми, трансформуючись у проблеми виживання людства, потребують осмислення вже не як суто природоохоронні, а як такі, що охоплюють увесь комплекс питань забезпечення гармонізації коеволюції людини і природи. Загострюється необхідність формування нового типу екологічного мислення, екологічної діяльності, екологічної поведінки, екологічного світовідношення і світобачення. По суті йдеться про необхідність формування нового типу екологічної культури, причому в її розумінні не як окремого різновиду людської культури поряд із іншими її різновидами, а як її наскрізного виміру, що упорядковує і організовує людську життєдіяльність в усій її цілоскупності на засадах екологічної відповідальності за продовження життя сучасних і майбутніх поколінь людей і безпечного існування усіх релевантних щодо людини складових природи. Осягнута таким чином екологічна культура невідривно поєднується із екологічною безпекою, причому в останній з необхідністю фіксується її антропологічний вимір – вимога запобігання антропологічної катастрофи. Таким чином, однією з причин, що обумовили доцільність даної роботи став пошук ефективної стратегії розвитку системи «людина-природа», спрямованої на оптимізацію зв'язків між її основними структурними елементами.

Актуальність теми дослідження також зумовлена необхідністю філософсько-антропологічного аналізу сучасного наукового теоретичного і прикладного дискурсів у контексті яких взаємообумовленість екологічної культури і екологічної безпеки набули б всебічного й адекватного прочитання із урахуванням їхніх людських вимірів. Тут ми виходимо з того, що хоча екологія і стала одним із найголовніших напрямів постнекласичного етапу розвитку науки, але питання про те, які відносини між людиною і природою можна вважати гармонійними, якими є довготривалі наслідки і межі впливу діяльності людини на біосферу і її власну природу, якою має бути сучасна екологічна культура і які є шляхи її ефективного формування та розвитку тощо і досі не отримали адекватних теоретичних відповідей. Крім того, достатньо складним теоретичним завданням є і концептуальне поєднання екологічної культури та екологічної

безпеки, оскільки існує певна неузгодженість між сукупністю категорій, що традиційно використовуються у філософії для характеристики людської культури, духовних вимірів людини, і конкретно-науковими уявленнями про структуру та визначальні характеристики феномену екологічної безпеки. Існує певна невизначеність і всередині природничо-наукового знання, що відображує властивості і закономірності якісно різних форм взаємовідношення природних об'єктів, що є перепорою для їх осмислення в цілісній системі понять екологічної безпеки. У даному контексті теоретичної актуальності набуває розкриття взаємообумовленості екологічної культури і екологічної безпеки, зокрема з'ясування кореляційних залежностей між рівнем екологічної культури і глобальною екологічною кризою, станом природного середовища в регіоні, визначенням механізмів розбудови екологічної безпеки держави на базі ключових складових екологічної культури тощо.

Актуальність теми дослідження підсилюється також станом екологічної культури та екологічної безпеки в нашій країні. Сьогодні Україна ослаблена відсутністю продуманої програми проведення комплексних і системних перетворень – економічних, соціальних, політичних, правових, світоглядних, освітньо-виховних тощо – щодо розбудови екологічної безпеки в державі. В Україні публічний дискурс щодо екологічних проблем та проблем національної безпеки залишається більшою мірою у сфері бажаного, ніж дійсного. Проблема якісного підвищення рівня екологічної культури, її якісного оновлення, як фундаменту екологічної і, далі, національної безпеки ще не стала предметом спеціальних досліджень, ні у вітчизняній, ні у зарубіжній філософії.

Розуміння сутності й основних форм здійснення соціально-економічних перетворень на терені розбудови екологічної безпеки в сучасних умовах є важливим для визначення реальних перспектив існування нашої країни, оптимальних способів її взаємодії з іншими державами сучасного світу. Які межі господарського втручання в природний простір і як це впливає на екологічну і взагалі на нашу національну безпеку? Яким чином можна протистояти небажаним і просто небезпечним формам такого втручання? Який наш реальний екологічний статус сьогодні і які перспективи його розвитку? Чи має Україна ресурси для подальшого розвитку екологічної культури, здійснення ефективних соціально-екологічних програм і, таким чином, підвищення рівня екологічної безпеки? Ці життєво важливі питання чекають глибокого наукового аналізу, виходячи не тільки з власних національних інтересів, але і глобальних міжнародних потреб оздоровлення біосфери, адже відомо, що екологічні проблеми «не знають» кордонів і залежать від конкретно-історичних умов, традицій, менталітету народу, ресурсів тощо.

Виходячи з цього, визначення сенсу феномену екологічної культури людини і її екологічної безпеки з точки зору вимоги оптимізації взаємовідносин у системі «людина–природа», є комплексом актуальних питань світоглядного, природничо-наукового і філософського характеру, що виникають у результаті розвитку науки і практики. Зрозуміти людину, культуру її поведінки в біосфері – означає з'ясувати її місце і специфічну роль в еволюції Всесвіту, виокремити ту

фундаментальну особливість, завдяки якій вона набуває суттєвого значення у структурі природного цілого. Таким чином, комплексне і системне вивчення екологічної культури та зумовленої нею екологічної безпеки із урахуванням їхніх людських вимірів є важливою науковою задачею, суттєвий внесок у вирішення якої може зробити філософська антропологія.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах спільної комплексної теми наукових досліджень Інституту вищої освіти АПН України та центру філософії освіти при кафедрі філософії ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття» (державна реєстрація 0103U000960) а також пов'язано з дослідженнями у відділі філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та погоджено з плановою науково-дослідною темою відділу «Філософсько-світоглядні виміри соціо-природних систем» (державна реєстрація № 0105U005454).

Мета і завдання дослідження. Враховуючи ступінь загальнокультурної та філософської розробленості проблеми і спираючись на сучасні прийоми і методи філософського аналізу, за мету ставиться розробка філософсько-антропологічної концепції екологічної культури як основи екологічної безпеки держави.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- розкрити сутність екологічної культури на основі побудови її структурно-функціональної моделі;
- окреслити рівні та напрями розвитку екологічної культури в історично-еволюційному контексті;
- охарактеризувати головні чинники екологічної безпеки та параметри їх визначення;
- визначити місце і роль феномена екологічної безпеки в системі національної безпеки держави;
- виявити потенційні можливості екологічної культури у виробничій, соціальній, науковій, політичній, етичній і естетичній сферах;
- обґрунтувати умови і можливості їх реалізації в аспекті розбудови екологічної безпеки держави;
- визначити механізми реалізації екологічних знань в освіті і вихованні для сприяння розвитку екологічної культури і стабілізації екологічної безпеки.

Об'єкт дослідження – феномен екологічної культури в сучасних інтерпретаціях.

Предмет дослідження – явище екологічної культури як необхідна передумова формування екологічної безпеки держави.

Методи дослідження. Фундаментальну роль у процесі дослідження екологічної культури відіграли такі загальнонаукові принципи і методи, як історичний, що дозволяє підходити до цього феномена з урахуванням його реального місця в динаміці ретроспективного розвитку. Історичний метод дослідження поєднується з логічним методом установлення зв'язків між структурними компонентами екологічної культури. Застосування логіко-

семантичного підходу дало змогу проаналізувати базові, створити нові елементи понятійно-категоріального апарату екологічної культури та екологічної безпеки. Концептуалізація екологічної культури як основи екологічної безпеки здійснена в роботі як організація смислового поля на філософсько-антропологічних засадах зі збереженням його принципової відкритості для подальших інтерпретацій і реінтерпретацій.

Особливості феномена екологічної безпеки обумовили своєрідність методологічних основ і параметрів роботи. Насамперед, необхідно підкреслити міждисциплінарний характер здійснюваного дослідницького проекту. Принцип системності, який став основою дослідження, визначив розгляд екологічної безпеки як унікальної й автономної цілісності, жоден з елементів якої не може бути довільно відкинутий або замінений.

Методологічною базою дослідження еколого-економічних трансформацій суспільства, екологічної політики, екологічної освіти та виховання стали структурний та функціональний аспекти системного підходу. Антропологічно-філософський аналіз аспектів екологічної безпеки поєднує системний підхід з синергетичним.

Принцип антропологічної редукції забезпечив розкриття не тільки природоохоронних, але й людських вимірів у стратегіях екологічної освіти і виховання, забезпечення екологічної безпеки держави.

Для обґрунтування висновків роботи використано філософсько-антропологічне, соціально-філософське, історичне, політичне та культурологічне знання в їхньому синтезі. Дотриманню принципу об'єктивності сприяло використання в роботі наукових досліджень з проблем екологічної культури та екологічної безпеки як наукових матеріалів, так і матеріалів національних та міжнародних актів, угод, довідкової літератури тощо.

Наукова новизна одержаних результатів в тому, що вперше розроблено філософсько-антропологічну концепцію екологічної культури як основи екологічної безпеки, яка обґрунтовує доцільність започаткування нового напрямку екологічних досліджень – екологічної антропології. Із урахуванням людського виміру визначено і уточнено філософський статус понять «екологічна культура» і «екологічна безпека», розкрито їхній епістемологічний і праксеологічний взаємозв'язок. Здійснено системний аналіз у контексті екологічної безпеки держави основних складових екологічної культури – її суб'єктів (індивідуальних і групових), ресурсів (науки, технології, виробництва, екологічної свідомості, екологічної етики, естетики) і форм реалізації (екологічної освіти, виховання, екологічної політики). Основні результати дисертаційного доробку, які характеризуються науковою новизною, розкривають базову концепцію дисертації і виносяться на захист конкретизовано у таких положеннях:

1. Уперше здійснено філософсько-антропологічну концептуалізацію екологічної культури, евристичний потенціал якої вбачається у поглибленні розуміння онтологічних засад екологічної культури, її системного, наскрізного характеру, її невід'ємних антропологічних вимірів і багатофункціонального значення; доведено, що філософсько-антропологічна концепція екологічної

культури має бути відкритою для міждисциплінарних і міжпарадигмальних синтезів і має оновлюватись мірою коеволюції людини і природи.

2. Розроблено і запропоновано основи нової концепції соціального буття: способом збереження суспільства, його безпеки стає не орієнтація на освоєння природи, а забезпечення сумісності з нею всіх напрямків людської діяльності та життєдіяльності, що вирішується завдяки екологічній культурі.

3. Доведено, що екологічна культура як сукупність матеріальних і духовних цінностей, універсальних та етнічних символічних форм, а також способів людської діяльності та життєдіяльності здатна забезпечити сталий розвиток суспільства в його єдності з природним середовищем. При цьому встановлено, що екологічна культура відображує не стільки ступінь «олюднення» природного начала шляхом його пізнання та освоєння, скільки обумовлює відповідність соціальної діяльності і законів природної цілісності.

4. Окреслені параметри екологічної культури, як от екологічні знання, екологосумісність технологій діяльності, цінності, норми і принципи; а також її складові (виробництво як матеріальна основа, технологічні цінності, екологічний світогляд, етнічна компонента, екологічна свідомість, екологічні етика і естетика) та рівні в історично еволюційному контексті.

5. Розроблено і впроваджено нову методологічну програму дослідження феномену екологічної безпеки, що ґрунтується на таких засобах концептуалізації, як дискурс-аналіз та інтервальний підхід, антропологічна редукція, які дозволяють подолати стереотипи у розумінні розбіжностей між фактичною і контрфактичною (ідеальною) екологічною безпекою.

6. Запроваджений новий підхід до класифікації і оцінки ресурсів як засобів створення екологічної безпеки. Пропонується класифікувати їх за критерієм співвідношення природних і соціально-економічних компонентів. Розвинуто уявлення про екологічну небезпеку як фундаментальну властивість людської життєдіяльності і невід'ємний фактор розвитку людства.

7. Поглиблено аналіз сучасних основних форм та засобів забезпечення екологічної безпеки. Виявлено, що розбудова екологічної безпеки здійснюється у різних типах просторів: геофізичному, економічному, інформаційному, ідеологічному, кожний із яких вимагає становлення адекватних рівнів екологічної культури.

8. Набуло подальшого розвитку положення про неможливість подолання екологічної кризи та розбудови екологічної безпеки тільки технологічними, економічними, адміністративно-правовими засобами. Обґрунтовано системне значення екологічної культури суспільства, її матеріальної та соціо-гуманітарної складових для створення сучасної екологічної безпеки держави.

9. Аргументовано положення про те, що саме екологічна освіта та екологічне виховання відображають нерозривність зв'язку між суспільством і природою, органічно поєднують гуманітарне та природничо-наукове знання, сприяючи розвитку екологічної культури і в кінцевому підсумку стабілізації екологічної безпеки. Виходячи з цього обґрунтовано, що екологічні знання мають реалізовуватися в освіті та вихованні через два взаємопов'язані напрями:

теоретичне знання про природу та практичне – про межі і наслідки людської діяльності.

10. Доведено, що розвиток екологічного знання в добу постнекласичної науки супроводжується його глобалізацією та етизацією як взаємопов'язаними процесами. Виникає нова ідеологія, що звертається до загальнолюдських цінностей розуму, духу, совісті, так звана екологічна ідеологія. Її новизна і специфіка в тому, що вона переборює не тільки національні і релігійні розбіжності, але і властивий всім існуючим ідеологіям антропоцентризм, орієнтуючись не стільки на загальнолюдські, скільки на загальножиттєві цінності, єдині для людини і природи та може виступати як засіб формування нової екологічної культури для створення екологічної безпеки держави.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх практичного використання на нагальні потреби національно-екологічного сталого розвитку українського суспільства. Вони можуть сприяти відродженню традицій української екологічної культури, становленню сучасної української філософсько-екологічної науки як самостійної суспільно-значущої сфери досліджень, вирішенню проблем, що стосуються екологічної освіти та екологічного виховання. Матеріали дисертації можуть бути використані у навчальному процесі, під час розробки й удосконалювання курсів з екології, політології, таких розділів філософії, як екологічна етика, екологічна естетика.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, у якій висвітлено методологічні підходи, ідеї, концепції, що належать автору особисто. В статті, яка подана в списку праць за номером 12, опублікованій у співавторстві, здобувачу належить постановка і дослідження проблеми, аналіз результатів, формулювання висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних, республіканських, регіональних наукових і науково-практичних конференціях, школах. Серед них: Міжнародні симпозіуми «Міжрегіональні проблеми екологічної безпеки» (Одеса, 2007), «Міжрегіональні проблеми екологічної безпеки» (Суми, 2003), III-я міжнародна конференція «Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання» (Суми, 2003), X-а Міжнародна науково-методична конференція «Вища освіта в XXI столітті: інформація – комунікація – мультимедіа» (Севастополь, 2003), II-а Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління» (Харків, 2001), IX-а Міжнародна науково-методична конференція «Актуальні питання вдосконалення підготовки конкурентоздатних спеціалістів в нових соціально-економічних умовах» (Севастополь, 2002), III-я Міжнародна міждисциплінарна науково-методична конференція «Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління» (Харків, 2002), Міжнародна науково-методична конференція «Розвиток національної моделі дизайну і образотворчого мистецтва в умовах глобалізації сучасного світу» (Харків, 2002), III-я Всеукраїнська науково-практична конференція «Економічні проблеми ринкової трансформації України» (Львів, 2005).

Основні ідеї дисертації обговорено під час навчання у Вищій школі філософії при Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України; результати досліджень та висновки роботи – в процесі стажування при Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (відділ «Філософські проблеми природознавства та екології»).

Матеріали досліджень використано під час написання підручника та навчального посібника з грифом МОН України.

1. Юрченко Л.І. Управління природоохоронною діяльністю / Екологічна безпека та охорона навколишнього середовища: Підручник / За редакцією О.І. Бондаря, Г.І. Рудька. – К.: Вид-во ПП «ЕКМО»; Х.: ТОВ «Укртехнологія», 2004. – 423 с.

2. Юрченко Л.І. Технології в системі економічних та соціально-екологічних змін: Навчальний посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 176 с.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані у науковій монографії «Екологічна культура в контексті екологічної безпеки» (обсягом 17,21 др. арк.), 21 статті у наукових фахових виданнях України та у 17 інших наукових статтях і тезах.

Структура роботи. Мета і завдання дослідження визначили структуру роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, додатка, списку використаних джерел. Повний обсяг роботи – 410 сторінок, з них – 371 сторінок основного тексту, список використаних джерел – 417 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено мету і завдання, об'єкт, предмет, методологію і методи дослідження, розкрито наукову новизну здобутих результатів, їх практичне значення, вказано їх форми апробації, наведено інформацію про публікації, в яких висвітлено основні положення роботи, подано загальні відомості про дисертацію.

У **першому розділі «Структурно-функціональна характеристика екологічної культури»** проаналізовано ступінь розробленості проблеми екологічної культури, визначено перспективні напрями, методологічні і концептуальні засоби її дослідження; показано основні параметри, складові структури та рівні розвитку. У **підрозділі 1.1. «Екологічна культура: сутність та необхідність для екологічної безпеки суспільства»** зазначається, що культуру традиційно прийнято визначати через протиставлення її природі, і це деякою мірою правильно, оскільки одним з найважливіших проявів культури є відображення свідомої діяльності суб'єкта на відміну від природного буття. Проте не слід абсолютизувати відмінність культури від природних явищ. Насправді природа і культура є такими протилежностями, у відмінності яких є тотожність. У процесі свого розвитку вони припускають зростаюче взаємопроникнення і взаємообумовлення.

Джерелом людської культури завжди було те, що людина знаходилася в коеволюції з природою, училась у неї розумінню властивих їй явищ, законів, співзвучності і втілювала їх у матеріальних і духовних цінностях. Поняттям «екологічна культура» охоплюється не тільки все те, що означає соціальне на

відміну від природного, а й таке соціальне, яке сприяє збереженню і розвитку суспільства в біосфері в єдності з природою.

Ніколи ще за всю історію людство не було в такій залежності від стану своєї культури, як сьогодні, а рівень екологічної безпеки – від розвитку адекватної теорії культури з урахуванням тих особливостей, які привнесені сучасною екологічною ситуацією. Це вимагає глибоких наукових теоретичних досліджень явища екологічної культури в контексті екологічної безпеки і практичних інтерпретацій механізмів їх взаємозумовленості.

Історико-еволюційний аналіз феномена екологічної культури показав, що як специфічно людський спосіб адаптації в біосфері вона водночас є головним засобом регуляції відносин людини і біосфери, дедалі потужнішим чинником її самоорганізації та розвитку. Для того, щоб детально проаналізувати це явище, у підрозділі розглянуто динаміку розвитку поглядів на екологічну культуру. У взаєминах з довкіллям на різних етапах свого історичного розвитку людство керувалося різними світоглядними парадигмами, які не лише формувалися під впливом досягнутого рівня та способів природокористування, але й, у свою чергу, істотно визначали його характер.

У міфологічному типі світовідчуття, який був пануючим в архаїчній культурі, природа уявлялась за аналогією зі «світом людини» (антропоморфізм). Більше того, природа і людина ототожнювались, і наскільки сутність людини осмислювалась та пояснювалась феноменами навколишнього світу, настільки ж останній поставав як втілення людських ознак та властивостей. У міфологічних образах природа, довкілля людини знайшли своє понятійно-образне втілення. Подібну світоглядну парадигму фахівці (Ф. Кессиді, Е. Тейлор, Д. Фрезер та ін.) пов'язують із тогочасним статусом людини, пригніченістю величию та могутністю природи і обмеженістю у своїх практичних та теоретичних засобах осягнення суцього.

В античні часи відбувається кардинальне світоглядне зрушення, пов'язане з переходом від прямого ототожнення людини і природи, людини і суспільства, поняття та образу, матеріального та ідеального до їх розмежування, розрізнення, окреслення співвідношення між ними. Протиставлення різних сутностей, які мислилися до того часу, в кращому випадку, лише як дзеркальне відображення одними інших, створює основу для пошуку підстав та механізмів їх взаємодії, для розуміння ступеня тотожності та відмінностей людини і природи. Такі погляди на місце людини в системі «людина–природа» постають із синкретичного бачення світу античними мислителями (Аристотель, Демокріт, Платон, Сократ), з їхніх спроб осягнути універсум як щось одне, як цілісність. Культура ставлення людини до природи осмислюється через такі моральні категорії як «добро» і «зло».

Класична наука запропонувала принципово нове розуміння простору. Всесвіт для неї є повністю і неперервно заповненою системою, а простір — однорідним. У зв'язку з цим і відбувається переосмислення змісту поняття «навколишнє середовище». Воно перестає бути хаотичним і дедалі більше наділяється рисами впорядкованості, організованості, доцільності. Змінюється

також самооцінка людиною свого місця у світі, своїх можливостей впливу на нього. Гуманістична орієнтація науки та практики часів Відродження та Реформації відкидає сліпе поклоніння людини перед її довіллям, причому як соціальним, так і природним. Людина у цій системі духовно-практичних цінностей ставиться в центр світу. Можливості щодо приборкання природи та використання її багатств людиною інтерпретуються як необмежені в працях І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса та ін.

У наукове розуміння цілісності і взаємозалежності людини і природи великий внесок зробив німецький вчений Е. Геккель. Пізніше відбувається позширення предмету екології на відносини між людиною і довіллям та включення до нього відношення «суспільство–природа». Вже в ХІХ столітті американський вчений Д. Марш виклав програму охорони природи. Французькі географи П. Відаль де ла Бланш, Ж. Брюн виступили з концепцією географії людини. Подальший розвиток ці дослідження одержали в розробках Л. Февра, М. Сора, А. Григор'єва, І. Герасимова та ін.

Нові погляди на культуру поведінки людини в біосфері, зокрема концепція ноосфери, пов'язані з ім'ям В. Вернадського, який пояснює геологічні наслідки трансформації біосфери діяльністю людини. Сформована на той час утилітарно-прагматична доктрина природокористування багато в чому сприяла як успіхам сучасної західної цивілізації, так і екологічним негараздам. Зрештою, світоглядна орієнтація на використання свого середовища проживання істотно визначається ще й тим, що людина як родова істота постає не лише найпотужнішим біфуркаційним чинником у біосфері, а й головним засобом підтримання її стійкості і сталого розвитку, тобто є рушійною силою самоорганізації біосфери.

Обґрунтування необхідності ставлення до природи з позицій екологічної культури знаходимо в концепції глобального моделювання, яку розробили під егідою Римського клубу Б. Гаврилишин, Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, Е. Пестель, А. Печчеї, Я. Тінберген та ін.

Представники комунікативної чи дискурсивної етики: К.-О. Апель, Д. Бюлер, Ю. Габермас, В. Гьосле, Г. Йонас, В. Кульман, П. Ульріх здійснюють методологічний поворот від класичної парадигми філософії до посткласичної парадигми філософії комунікації, обґрунтовуючи норми екологічної культури на основі принципів відповідальності, справедливості та взаєморозуміння.

Творчо-пошуковий характер щодо з'ясування оптимальних шляхів на терені культури взаємодії людини і природи, вирішення проблем екології людини, освітньо-виховних аспектів життєдіяльності в умовах глобальної екологічної кризи мають розробки сучасних українських вчених В. Андрущенко, Л. Газнюк, В. Деркача, А. Єрмоленка, О. Іонової, Ф. Канака, К. Карпенко, М. Кисельова, В. Корженка, В. Крисаченка, О. Кузнецової, М. Култаєвої, В. Лозового, В. Малахова, О. Микитюка, М. Поповича, Т. Розової, Л. Сидоренко, І. Степаненко, І. Стогнія, А. Толстоухова, М. Требіна, Н. Хамітова, М. Хилька та ін.

Виходячи з динаміки світоглядних поглядів на екологічну культуру, показано, що той природно-історичний процес, який утвердив нову форму

екологічної життєдіяльності, адаптивну стратегію живої речовини в цілому – на основі екологічної культури, не усунув людину із загального еволюційного процесу. Людина, змінюючись, сама коеволюційно впливає на хід та спрямованість еволюції біоти. На підставі здійсненого аналізу визначено основні незаперечні свідчення подальших змін:

- потужний мутагенний ефект людської діяльності (різноманітні промислові, радіаційні та хімічні забруднення), внаслідок чого різко урізноманітнюється вихідний матеріал для природного добору;

- до значного еволюційного ефекту призводять також продуковані людиною коливання чисельності видів, ефект, подібний до «хвиль життя» С. Четверикова;

- істотними еколого-еволюційними наслідками позначені і зміни меж та контурів ареалів видів, географії їхнього поширення;

- до еволюційних змін спричиняє біотопічне розчленування людиною простору, що знову-таки створює сприятливі можливості для поглиблення диференціації біоти;

- істотний формотворчий ефект дає створення людиною нових біотопів, а також векторизація сукцесій під тиском конкретних форм діяльності.

Як вагомий еволюційний ефект слід сприймати і вимирання багатьох видів організмів, так само як і руйнування одних екосистем і створення інших (переважно, штучних). Установлені фактори істотно впливають, з одного боку, на просторово-часову динаміку біосфери, а з іншого – на характер та зміну пріоритетів у системі екологічної культури та життєдіяльності людини.

Таким чином виводиться, що екологічна культура обумовлює відповідність соціальної діяльності і законів природної цілісності, зокрема, кореляцію людської активності і такої якості природного середовища, як його життєпридатність.

У підрозділі 1.2. «Параметри та структурні компоненти екологічної культури» проаналізовано специфіку виробництва, техніки, технології як матеріальних основ екологічної культури. Показано, що наука, техніка, технологія в полі екологічної культури є специфічними способами самовизначення людського буття у його взаємозв'язку з природою в процесі суспільно-історичної практики. Виробництву, технологіям належить особлива роль, оскільки вони розкривають культуру активного ставлення людини до природи, безпосередній процес становлення її життя, впливають на формування умов життя та духовних цінностей. Техніка – головне знаряддя людини з перетворення речовини природи в цінності і предмети людських потреб. Вона є предметним показником міри знання і міри практичного використання людиною природи і, отже, виявляє у всій повноті природоперетворюючу функцію суспільної практики. Спираючись на ідеї У. Бека про техніко-індустріальну переробку природи, її широке включення до ринкових відносин, інтеграцію в індустріальну систему та іманентну природну залежність індустріальної цивілізації, розкрито, як закони екології трансформуються через людську діяльність. Вони виступають законами реально перетворюючої практики, і тільки в процесі практики та з її

допомогою викристалізуються в принципи свідомості і схеми екологічної культури.

Дослідження сутності і змісту екологічної культури знаходиться в органічному зв'язку з феноменом екологічної свідомості. Екологічна свідомість виступає регулятором екологічної діяльності, оптимізує взаємовідносини у системі «природа-суспільство». Інструментом формування такого цілісного системного утворення як екологічна свідомість є екологічні цінності, історично обумовлені форми зацікавлено-діяльного ставлення суб'єктів до об'єктів природи. Активізація екологічної свідомості відбувається під час формування екологічного світогляду. Ці реалії та процеси складають інтелектуальне поле пошуку нових базових цінностей людського співжиття і світопорядку.

Проблема становлення та розвитку екологічної етики як складової екологічної культури не в тому, щоб добитися повного виконання її постулатів. Справа в тому, що етика сучасного суспільства, охоплюючи природу, входить у культуру як її складова, і через етику культура в екологічному гуманізмі і екологічній ідеології поєднується з природою. Екологічна етика створює певні моральні застереження у суспільстві, що забороняють певні дії стосовно природи; передбачає критичне тестування природоохорони на її людські, насамперед духовні виміри; виступає свого роду інструментом для з'ясування абсолютно нових, на перший погляд незрозумілих і непередбачуваних екологічних ситуацій.

Дослідження в роботі глобальної проблеми взаємозв'язків людини і природи в контексті культури здійснюється також специфічними засобами екологічної естетики. Екологічна естетика, осмислюючи норми, категорії прекрасного, створює сукупний приріст естетичного знання, що знаходить застосування в практичній екологічній діяльності за трьома аспектами: вивчення природи і сутності естетичного об'єкта, його опис та практичне застосування.

У *підрозділі 1.3. «Рівні екологічної культури суспільства»* показано, що основою інституалізації екологічної культури є її процесуальне (діяльнісне) буття. Рівні екологічної культури або її стан на різних етапах розвитку суспільства найбільш очевидно проявляються у феномені природокористування. В результаті аналізу цього феномена виділяються чотири основні рівні, що відповідають привласнюючому, продукуючому, інноваційному, інформаційному природокористуванню.

Звернення в роботі до етнографічного, історичного та культурологічного знання надає можливість побачити, що причини нинішніх екологічних ситуацій лише частково лежать у площині сучасного природокористування. Передумови порушень навколишнього природного середовища та екологічних криз, які загрожують виявитись біосферною катастрофою, слід пов'язувати з історичною зміною господарсько-культурних типів. У самому факті розвитку таких типів закладалась не тільки формальна, але і реальна можливість кризових явищ у системі взаємовідносин людини і природи. Для вирішення проблеми, крім сучасного наукового-технічного потенціалу, слід повніше використовувати потенціал етнічного досвіду. Розвиваючи вчення Е. Маркаряна про екологічну

культуру як повноцінну адаптацію етносу до навколишнього природного середовища, пропонується новий підхід, що полягає в застосуванні своєрідного показника – екологічного потенціалу культури, – який може засвідчити відсутність протиріч та узгодження культури і природи. Етнос і оточуюче середовище в усі часи становили собою єдину етно-екологічну систему; народонаселення завжди вписується в природу, перебуваючи у великій залежності від неї. З іншого боку, екологічно доцільна діяльність людей, яку слід постійно втримувати у сфері дії етно-культурних традицій природокористування, залежить від особливостей соціально-економічного і соціально-культурного контексту сучасного розвитку. Синтез етнічного досвіду минулого з досвідом сучасних перетворень життя визначає якість екологічної культури.

Другий розділ дисертації «Концепція екологічної безпеки» присвячений дослідженню феномена екологічної безпеки, як об'єкта, породженого взаємопов'язаними процесами природи та суспільства, що розвивається в силу об'єктивних, внутрішньо притаманних йому протиріч. Показано, що соціальна складова у системі «людина-природа» набуває особливого значення з тих пір, коли людина навчилася вносити в навколишню природу суттєві зміни, наслідки яких поставали не тільки у вигляді позитивних, бажаних, але і у вигляді негативних, часто зовсім непередбачуваних результатів. Однак приблизно з кінця ХХ сторіччя відбулися суттєві модифікації чинників, що формують екологічну безпеку. Найважливішими із них стали науково-технічна та інформаційна революції. Багаторазово посилюючи антропогенну діяльність, вони спричинили глибокий вплив на екологічну ситуацію в усьому світі. В міру того, як екологічна безпека набуває властивостей актуальної, загальносоціальної проблеми, вона стає також і науковою проблемою, хоча зв'язок тут неоднозначний. Його наукове осмислення відбувається не відразу. Проявляючи себе як якісно новий феномен, що чинить суттєвий вплив на різні аспекти суспільного життя, екологічна безпека привернула до себе увагу, в першу чергу, громадськості. І тут виявилось, що на буденному рівні, за допомогою традиційних засобів забезпечити її неможливо. Виникла потреба надати їй статусу наукової проблеми. Це один бік ситуації. Інший полягає в тому, що тривале накопичення знань про взаємозв'язки людини і навколишнього середовища, а також про фактори, здатні порушити систему цих взаємозв'язків, призвело до стрибка, результатом якого повинно було стати усвідомлення екологічної безпеки як цілісного явища, яке здатне бути предметом серйозних наукових досліджень. Різнобічні спроби свідомо охопити всі сторони екологічної безпеки перестали задовольняти науку. Виникла необхідність її глибокого, всебічного наукового дослідження, виявлення специфіки визначення екологічної безпеки через систему компонентів екологічної культури суспільства.

У *підрозділі 2.1. «Методологія дослідження екологічної безпеки»* проведено аналіз методологічного інструментарію дослідження цього складного явища. Результати такого дослідження свідчать, що першою, найбільш загальною основою, яка дозволяє творчо використовувати різні аспекти розвитку екологічної безпеки, є філософський підхід, що забезпечує єдину світоглядну платформу і єдиний методологічний базис; фіксує загальні напрями і загальну концепцію

досліджень; визначає систему основних цінностей та соціальних орієнтирів для дослідження; сприяє виділенню домінант в цьому комплексі наук; дає можливість використовувати загальнофілософський категорійний апарат; сприяє формуванню загальнонаукових закономірностей підходів.

Для коректного і адекватного вибору критеріїв оцінки екологічної безпеки об'єктів навколишнього середовища, необхідно визначити саме поняття «екологічна безпека». Комплексну інтегровану оцінку тенденцій розвитку об'єкта в умовах даних параметричних показників подано у **підрозділі 2.2. «Оцінка екологічної безпеки»**. В реальній дійсності різноманітні природні і антропогенні екологічні фактори утворюють множину найрізноманітніших поєднань. Екологічний ефект впливу окремих факторів у більшості випадків може бути безпосередньо визначений у тих чи інших кількісних показниках. Однак інтегральну кількісну міру всіх можливих співвідношень екологічних параметрів відносно окремих систем встановити практично неможливо. Тому оцінка екологічної безпеки регіону може бути тільки якісною. Її реалізацію можна уявити у вигляді оціночної класифікації систем. Така класифікація базується в першу чергу на врахуванні визначальних факторів і узагальненні систем в екологічні типи за ознакою поєднання головних і другорядних критеріїв. У цій процедурі можна використовувати і кількісні показники, які інтегрують критерії екологічної безпеки: співвідношення теплозабезпеченості і зволоження регіону, демографічні, господарські та соціально-медичні показники, зокрема, щільність населення, стан ґрунтів, захворюваність людей, середня тривалість життя, дитяча смертність тощо.

Пропонується під екологічною безпекою природного середовища вважати стан природних механізмів життєзабезпечення людини як живої істоти (а точніше – населення Землі або окремої конкретної території) всіма необхідними первинними засобами існування: повітрям, теплом, питною водою, природними джерелами харчових продуктів, а також природними умовами трудової діяльності, відпочинку, культурного розвитку тощо. Оцінити екологічну безпеку природного середовища – означає визначити її якість з гуманітарно-екологічних позицій. Екологічну оцінку не слід змішувати з ресурсно-виробничою, в разі якої предметом вивчення є природно-ресурсний потенціал як передумова розвитку виробництва – поза зв'язками з умовами проживання.

Для того, щоб успішно протистояти екологічній небезпеці та для її усунення, недостатньо мати загальне уявлення про неї. Необхідно також знати ті різноманітні форми, в яких вона виступає в конкретних умовах, тобто знати її різновиди. Цим питанням присвячений **підрозділ 2.3. «Ідентифікація типів екологічної небезпеки»**. Для побудови концепції екологічної безпеки необхідно визначити і дослідити форми загроз, тобто різновиди і різноманітні прояви екологічної небезпеки, в яких вона виступає в конкретних умовах. Екологічна небезпека, з одного боку, є певною системою її видів; з іншого – проявляється в них як загальне в частковому. Характер кожної екологічної небезпеки визначається подвійним способом: її загальною природою і конкретними умовами прояву. В кожному випадку екологічна небезпека обумовлюється загальними

техніко-економічними параметрами системи споживання природних ресурсів і конкретними формами цього привласнення в даному соціально-природному просторі.

Зважаючи на велику різноманітність екологічних проблем, суспільство змушене встановлювати черговість їх вирішення для створення екологічної безпеки держави і відповідно вкладення коштів з цією метою.

У *підрозділі 2.4. «Пріоритети екологічної безпеки»* розглядаються пріоритети екологічної безпеки України безпосередньо в контексті загальнолюдських пріоритетів. Цим зумовлюється системний підхід до вирішення природоохоронних проблем, усунення їх уявної конфліктності щодо основних цілей розвитку і загальнолюдських цінностей. Пропонується реалізація проектів за напрямками: зупинити нарощування видобутку нафто-газових природних ресурсів за рахунок розвитку альтернативних, відновлюваних джерел енергії, науково обгрунтоване, екологічно повноцінне поводження з радіоактивними відходами, екологічне оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води, утилізація відходів виробництва і споживання, охорона та відтворення природного середовища Азовського і Чорного морів, збереження біологічного різноманіття, розвиток заповідної справи.

У *третьому розділі «Екологічна безпека як передумова національної безпеки України»* показано роль і місце екологічної безпеки в національній безпеці України. У *підрозділі 3.1. «Система національної безпеки»* охарактеризовано теоретичні витoki та основні аспекти національної безпеки України. Зазначається, що основною теретико-методологічною передумовою формування теорії екологічної безпеки є загальна теорія безпеки, зокрема національної безпеки, але теорію національної безпеки не слід розуміти як об'єднану універсальну теорію, що розглядає всі види безпек і виробляє єдині принципи безпеки в будь-якій сфері суспільного життя. Ці сфери настільки численні і різнопланові, що спроби об'єднати знання про них можуть призвести до утворення штучного конгломерату, а не системи знань про безпечне існування людини. Проте слід пам'ятати, що в динамічному процесі сталого розвитку суспільства будь-який із аспектів національної безпеки втрачає свій сенс в разі непридатності навколишнього природного середовища для життя і діяльності людини. Виходячи з цього, екологічна безпека розглядається не як одна із складових системи безпеки суспільства, а як інтегратор, здатний, з одного боку, консолідувати суспільство, а з іншого – створити безпечну основу його сталого розвитку.

Матеріали *підрозділу 3.2. «Екологічна безпека в умовах розвитку глобальних тенденцій»* свідчать, що зважаючи на системний характер екологічних проблем, стратегія екологічної безпеки органічно кореспондується з комплексом політичних, юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників. Аналіз наукових та науково-публіцистичних джерел дозволяє констатувати, що незважаючи на глобальні тенденції у світі не існує єдиних міжнародних моделей екологічної безпеки; у кожній країні складається своя система, яка відображує традиції, економічні механізми, культурні та етно-

національні особливості, існуючу правову та адміністративну систему, а також загальний стиль формального та неформального процесу прийняття рішень.

Підсумовуючи дослідження даної проблеми, відзначаються декілька основних загальнолюдських аспектів щодо створення системи екологічної безпеки: коригування масштабів економіки у частині її впливу на біоту біосфери; гальмування потоку негативних впливів економіки на екологічне середовище, насамперед, за рахунок зменшення потоку техногенного забруднення; зниження негативних впливів навколишнього середовища на людину за рахунок певної її ізоляції від того ж таки навколишнього середовища; пристосування або адаптація людини до негативних впливів середовища; самовплив людей на свою чисельність, зменшення її – депопуляція; оптимізація потреб, що призводить до скорочення обсягів матеріального виробництва, а отже, до зниження обсягу виробництва на душу населення.

У *підрозділі 3.3. «Екологічна культура в загальній концепції екологічної безпеки»* доводиться: насильницьке перероблення синергетичної біосферної системи може викликати катастрофічні наслідки для самої людини. Синергетичні системи характеризуються принциповою відкритістю і необоротністю процесів. Взаємодія людини з ними протікає таким чином, що сама людська дія не є чимось зовнішнім, а немов включається в систему, видозмінюючи щоразу поле її можливих станів. У цьому відношенні людина уже не просто протистоїть об'єкту як чомусь зовнішньому, а перетворюється в складову частину системи, яку вона змінює. Перед нею в процесі діяльності щоразу виникає проблема вибору лінії поведінки в біосфері відповідно до рівня своєї екологічної культури. Причому сам цей вибір незворотний і найчастіше не може бути однозначно визначеним. Тому в безпеці синергетичних систем особливу роль починають відігравати заборони на деякі стратегії взаємодії, що потенційно містять у собі катастрофічні наслідки. Ці заборони мають певним чином відображатися в екологічній культурі сучасності. Певні обмеження діяльності орієнтуються на вибір тільки таких можливих сценаріїв зміни світу, у яких забезпечуються стратегії виживання. І ці обмеження накладаються не тільки об'єктивними знаннями про можливі лінії розвитку об'єктів, але і ціннісними структурами, розумінням добра, краси, самоцінності людського життя, врешті-решт екологічною культурою.

У *підрозділі 3.4. «Наука і технологія як засіб екологічної безпеки»* розглядається наука в світлі екологічної культури. Людина за рівнем своїх знань досягла статусу негативного екологічного чинника і вже не може керуватися ціннісно нейтральними науковими знаннями. В полі екологічної безпеки моральний бік науки, незалежно від його національного, державного, релігійного чи філософського прояву, стає для вченого засадничо важливим, породжує необхідність синтезу знань і етичних цінностей.

Поняття «екотехнологія» останнім часом використовується переважно як синонім таким поняттям, як «безвідходна технологія» і «біосфероощадна технологія». Отже, термін «екотехнологія» – це абстрактно-збірний образ, який відображує будь-які інженерно-технічні дії, що призводять до таких технологічних розв'язань, які зводять до мінімуму негативні дії виробництва на

природне середовище. За такого широкого тлумачення фактично будь-які виробничі ланцюжки можна вважати екотехнологічними – адже природоохоронні заходи на даному об'єкті так або інакше передбачаються. З іншого боку, саме ця безмежність в оцінці екологічності тієї чи іншої технології не дозволяє науково-обґрунтовано класифікувати їх як конкретні зразки (моделі) екотехнологій. Дослідження процесу екологізації технологій (від біосфероощадних до біосферосумісних), виробництва як засобу добування та використання природних ресурсів приводить до висновку: розрив між передбачуваним і дійсним ризиком від застосування нової технології стає дедалі ширшим, і це розходження тим більше, чим вищим є добробут суспільства. Цей висновок пропонується враховувати під час розробки нової технологічної політики в сучасних умовах, оскільки існуюча виробнича інфраструктура нашої країни за своїм характером є не природоохоронною, а розімкнутою природомарнотратною системою.

У **підрозділі 3.5. «Еколого-економічні аспекти господарювання»** розглядається проблемне поле односпрямованості екологічного та економічного вектора господарювання. Екологічна безпека, так само, як і екологічна культура використання природних ресурсів, останнім часом серйозно турбують економістів і підприємців. Частіше за все береться до уваги всім відома «соціальна відповідальність бізнесу», який не тільки за прибутком женеться, але і планету рятує. Так було до кризи. Із 2009 року екологічний аспект безпеки вірогідно оцінюватиметься в економічних і владних колах у зовсім іншому світлі. Уповільнення росту, почастішання банкрутства остудять їх «зелений» запал. Іншими словами, природу можуть принести в жертву економіці, яка для багатьох урядів виявиться на першому місці. Таким чином, реальний еколого-економічний розвиток соціуму виявляє одну з найістотніших суперечностей, що значною мірою виражає сутність екологічної безпеки, – це компроміс між необхідністю подальшого нарощування виробництва і компенсаційними можливостями біосфери.

У **четвертому розділі «Феномен екологічної політики в полі екологічної безпеки»** йдеться про реалізацію взаємозалежностей екологічної культури і екологічної безпеки в екологічній політиці, про становлення екології основною парадигмою політики. Пропонуються шляхи та засоби вдосконалення державної політики України в галузі розбудови екологічної безпеки та аналізуються їх політико-правові підстави.

Підрозділ 4.1. «Становлення екології основною парадигмою політики» присвячений аналізу динаміки зміни провідних парадигм мислення в суспільстві і визначення класичних політичних предикатів на різних етапах суспільного розвитку. При пануванні економічної парадигми прогресивним є прагнення підвищити рівень споживання якомога більшої кількості людей. З появою екологічної парадигми подібне поводження за певних умов є небезпечним, тому що шкодить здоровому стану навколишнього середовища. Виникає необхідність достовірного критерію визначення провідної парадигми. Критичний аналіз виникнення та становлення екологічної ідеї надає необхідні засновки для вироблення такого критерію. Звернення до реального світу, до коренів, що ідуть

у традицію, духовних скарбів суспільства дає можливість формувати нову парадигму, в якій зацікавлене ХХІ століття – парадигму захисту навколишнього середовища.

Важливе значення в розробці довготривалої політики створення екологічної безпеки в Україні має визначення етапів її реалізації в тісному взаємозв'язку з соціально-економічним розвитком. На першому нинішньому етапі, в умовах економічної кризи, коли спостерігається спад виробництва і відчувається дефіцит для країни життєвонеобхідного, екологічна політика в основному має ґрунтуватися на принципі «не нашкодь». Важливо хоча б припинити процес подальшого руйнування природних комплексів. Основним змістом другого етапу має стати впровадження природоуправлінських і природовідновлюваних проєктів. Третій етап має охоплювати період післякризового відновлення і сталого розвитку, сенсом якого стане відновлення природного середовища, екологічна реконструкція.

У **підрозділі 4.2. «Державна політика України в аспекті розбудови екологічної безпеки»** подається характеристика різних видів (управлінської, плюралістичної і колективної) екологічної політики та обґрунтовується доцільність для України такої моделі екологічної політики, що ґрунтується на екологічному законодавстві та інституціоналізмі. Щоправда ця модель вимагає певного рівня розвитку громадянського суспільства в масштабі країни і її окремих інститутів.

Аналіз практики вирішення екологічних проблем світовим співтовариством свідчить, що природоохоронне законодавство дедалі більше втручається у сферу політики. І не лише у формі заборон, обмежень, санкцій, надання пільг, а і як підґрунтя забезпечення життєздатного, екологічно безпечного, стійкого розвитку. Це показано в **підрозділі 4.3. «Політико-правові основи природокористування та природоохоронної діяльності»**. Дослідження та узагальнення політико-правових основ природокористування та природоохоронної діяльності свідчать, що до багатьох ознак цивілізованої держави треба додати ще одну, а саме: соціальна і демократична правова держава має стати також і державою екологічною. Екологічний характер правової держави виявляється в тому, що роль права у регулюванні взаємодії природи і суспільства полягає у встановленні науково обґрунтованих правил поведінки людини щодо природи. Найбільш суттєві правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві і стають загальнообов'язковими для виконання та дотримання юридичних норм, які забезпечуються державним примусом у випадку їх невиконання. Окрема увага зосереджується на формуванні екомережі України, що є вагомим політичним актом, спрямованим на забезпечення дійсних основних прав людини, зокрема права кожного громадянина на сприятливе для життя довкілля. Цей процес сприяє подальшій інтеграції України у європейську реальність, в тому числі і політичну; робить цю інтеграцію міцнішою і тіснішою, оскільки ґрунтується на органічній включеності України в сучасну Європу в усіх її контекстах, не тільки політичних та економічних, але й ландшафтно-екологічних.

У підрозділі 4.4. «Екологічна культура як чинник екологічної політики»

показано як у полі сучасної екологічної культури вимальовуються такі основні вектори державної політики як урахування тривалих екологічних факторів; пріоритетність екологічної політики у загальній політичній системі держави, перехід від примітивно економічного господарювання до екологічно орієнтованого; максимальне наближення технологічних циклів до вимог біосферосумісності (повне використання ресурсів, залучених до переробки, включення відходів до природних біогеохімічних циклів без їх порушення). Екологічна діяльність, будучи центральним елементом екологічної культури, немислима без екологічних знань і високої екологічної свідомості, без екологічних переконань, установок на екологічно правильну поведінку, екологічних потреб, у першу чергу духовних. Все це є інструментами вираженої екологічної політики для оптимізації взаємодії суспільства з природним довкіллям, розбудови його екологічної безпеки. Пропонується формування своєрідного «кодексу поведінки», що лежить в основі екологічної політики.

Матеріал п'ятого розділу **«Екологічна освіта та виховання в Україні як передумови формування екологічної культури»** орієнтований на аналіз і узагальнення фундаментальних положень формування екологічної культури в процесі екологічної освіти та виховання. Залучаються дані авторських досліджень, які здійснені для виявлення ефективності екологічної освіти та рівня екологічної свідомості студентів.

У підрозділі 5.1. «Етапи формування екологічної освіти та виховання»

наводиться ретроспективний аналіз формування екологічної освіти та виховання і виділяються основні етапи цього процесу:

- навчання і виховання на природі, коли природа є джерелом натхнення, пізнання і майстерності (Демокріт, Сократ, Платон);
- натуралістичне навчання і виховання, в якому природа виступає впорядкованою, доцільно організованою майстернею (Ж.- Ж. Руссо, Й. Песталоцці, А. Дістервега, К. Ушинського, В. Сухомлинського);
- екологічна освіта і виховання в умовах стрімкої деградації природи (Міжурядова конференція з просвітництва в галузі навколишнього середовища, Тбілісі, 1977 р.);
- екологічна освіта і виховання для забезпечення сталого екорозвитку (матеріали ЮНЕП «Перспективи навколишнього середовища на період до 2000 року і надалі» (1987 р.), Брундтландської комісії «Наше спільне майбутнє» (1987 р.), «Порядку денного на ХХІ ст.» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), Саміту «Земля-2002» (Йоганнесбург 2002 р.);
- сучасна екологічна освіта і виховання за умов усвідомлення глобальної екологічної кризи і пошуку нових шляхів взаємодії людини і природи (розробки філософів і спеціалістів з педагогіки: М. Кисельова, Ф. Канака, В. Крисаченка, М. Михальченка, М. Хилька, Л. Тарасова).

Наведені етапи надзвичайно різняться за своїми часовими інтервалами та для кожного з них критерієм історичної фіксації послуговували ознаки усвідомлення місця і ролі людини в еволюції Всесвіту її екологічної ніші.

У підрозділі 5.2. «Система екологічної освіти і виховання, рівні та напрями розвитку» відзначається, що екологічна безпека як інтегруюча складова національної безпеки залежить від ґрунтовності знань про природу і дій, спрямованих на збереження і поліпшення навколишнього природного середовища шляхом розумного втручання, а не руйнування його в процесі нераціонального використання.

Аналіз динаміки стану навколишнього середовища України за останні роки показав, що організація системи моніторингу та регулювання якості навколишнього середовища не призводить до видимих наслідків. Очевидне несприйняття екологічних реалій викликане відсутністю розуміння ступеня екологічної небезпеки. Це пояснюється найбільшою мірою відсутністю екологічного мислення і адекватного сприйняття навколишньої дійсності внаслідок недостатньої екологічної освіти та виховання. Сучасна система освіти не дає населенню необхідних знань у галузі екології. Про це свідчить аналіз екологічних прорахунків, коли навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування екологічних вимог, призводять до наслідків, які цілком перекреслюють запланований народногосподарський ефект. Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли антропогенні чинники так чи інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли ми ще не навчилися передбачати всі, враховуючи й негативні, наслідки своїх впливів на природні процеси, і робить проблему екологічної освіти актуальною і такою, що потребує негайного вирішення.

Пропонується система екологічної освіти, яка передбачає такі рівні екологічних знань:

- форми взаємовпливу людини і довкілля, основні закони природи;
- оцінка конкретної екологічної ситуації і логічний прогноз її розвитку;
- аналіз вірогідного впливу на природу господарського об'єкта і можливих заходів для зниження чи подолання його негативних наслідків;
- екологічний моніторинг, прогнозування, моделювання, екологічна експертиза природно-техногенних процесів.

Визначені рівні екологічної освіти реалізуються за наступними напрямками:

- залучення до пізнання закономірностей розвитку природи, взаємовідносин природи та суспільства;
- постійне надання всім громадянам інформації екологічного змісту, що відображує екологічні реалії регіонів України;
- освіта і виховання на конкретних природно-ландшафтних прикладах, на спеціально відведених для цього природних територіях.

Основна екологічна теза про необхідність раціонального використання природних ресурсів, обумовлена обмеженістю природно-ресурсного потенціалу, ємкістю біосфери, доводить, що суспільство сталого розвитку може функціонувати тільки на базі суттєво відмінних від сучасних споживацьких інтересів і мотивацій діяльності. Звідси витікає нагальна необхідність формування нових уявлень про доцільність потреб і можливостей їх задоволення, яка може бути реалізована засобами екологічної освіти та виховання.

Здійснені у *підрозділі 5.3. «Теоретичні та методологічні аспекти екологічної освіти і виховання»* дослідження умов і стану екологічної освіти і виховання в Україні дали можливість запропонувати комплексний підхід до інформаційного забезпечення неперервної екологічної освіти, який може бути реалізованим на чотирьох рівнях (всезагальному, шкільному, вузівському, спеціальному) і за трьома напрямками (пізнавальним, моніторингово-інформаційним, заповідним). Специфіка такого підходу базується на принципі «випереджаючого відображення», тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосереднього, так і майбутнього. Автор вважає, що в сучасних умовах розширення меж бачення у філософії та теорії екологічної освіти є основою зрушень в організації та оновленні змісту всіх рівнів освіти з новими якісними ефектами гуманізації, екологізації в суспільній психології та суспільній ідеології в Україні. Виходячи з цього, здійснено спробу показати через еколого-естетичне виховання шляхи реалізації в житті естетичних норм ставлення людини до природи; визначити, яким чином впливаючи засобами еколого-естетичного виховання, навчити особистість сприймати, оцінювати, відбирати естетичні об'єкти в природі, визначати їхнє місце і роль у цілісному естетичному полі, що включає у себе мистецтво, навколишнє середовище, суспільні відносини; розвивати креативність особистості і суспільства, що стимулює повне, гармонійне і різноманітне фізичне та духовне життя. В еколого-естетичному вихованні природа і мистецтво, естетичне і художнє є двома векторами удосконалення світу і людської природи. Результати еколого-естетичного виховання проявляються у самовдосконаленні людини, соціально-екологічних перетвореннях суспільства, удосконалюванні зовнішнього світу і формуванні внутрішнього світу особистості; усе це в подальшому сприятиме поступовому глибинному поширенню прекрасного в загальнолюдських масштабах, що є важливими елементами формування екологічної культури і в кінцевому підсумку екологічної безпеки.

В роботі констатується, що екологічна освіта та виховання – складна філософсько-світоглядна, соціально-економічна та психолого-педагогічна проблема, змістом якої є формування розуміння сучасних екологічних проблем, виховання відповідальності за стан довкілля, оволодіння навичками етичної поведінки в природі. Такої мети можна досягти лише спільними зусиллями навчальних закладів, державних установ, громадських організацій, окремих громадян.

У *підрозділі 5.4. «Аналітико-діагностичні дослідження результатів екологічної освіти та формування екологічної свідомості»* подається аналіз результатів досліджень, які дозволяють зробити наступні висновки: студенти економічного профілю усвідомлюють необхідність теоретичної екологічної підготовки в процесі навчання, але одержані програмні теоретичні знання у переважній більшості випадків не пов'язуються з конкретними питаннями охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування. Серед чинників, які негативно впливають на результати навчально-виховного процесу з екологічної освіти, слід назвати такі: недостатність самих знань про механізми

функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки застосування потужних засобів впливу на природу; недостатня кількість навчального часу для предмета «Екологія» в навчальних планах соціально-гуманітарного циклу; питання екології не послідовно, відокремлено відображені в освітньо-професійній програмі за напрямком підготовки «Економіка і підприємництво», матеріали підручників мають поверховий узагальнюючий характер. Існує нагальна потреба у створенні спецкурсу «Економіка природокористування» для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, який сприяв би поглибленню знань студентів відносно механізмів раціонального природокористування, оцінки природних ресурсів, і, відповідно, формуванню екологічного світогляду та екологічної культури. Такий навчальний курс має не тільки забезпечувати узагальнення та систематизацію відповідних знань і вмінь, але й мати яскраво виражену професійну та практичну спрямованість, розвивати широкий спектр естетичних потреб особистості, які задовольняє природа. Не нудне повчання чи залякування екологічними негараздами, а глибоке захоплення гармонією і «мудрістю» природи, вивчення «Екології» як високої науки разом з вихованням ціннісного ставлення до Природи, а не механічне насичення змісту освіти екологічними відомостями й фактами, має стати головним інструментом екологічного навчання. Лише за таких умов можна сподіватися на успіх у справі формування екологічної культури як фундаментальної основи екологічної безпеки держави.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі комплексного і системного вивчення екологічної культури та зумовленої нею екологічної безпеки із врахуванням їхніх людських вимірів. Розроблена у дисертації філософсько-антропологічна концепція екологічної культури як основи екологічної безпеки підтверджує евристичну плідність розгортання нового напрямку екологічних досліджень – екологічної антропології.

1. Екологічна культура обумовлює відповідність соціальної діяльності і законів природної цілісності, зокрема, відповідність людської активності і такої якості природного середовища, як його життєпридатність. Наука, техніка, технологія в полі екологічної культури є специфічними способами самовизначення людського буття у його взаємозв'язку з природою в процесі суспільно-історичної практики.

Регулятором екологічної культури виступає екологічна свідомість, а інструментом формування екологічної свідомості є екологічні цінності, історично обумовлені форми зацікавлено діяльного ставлення суб'єктів до об'єктів природи. Екологічна етика створює моральні бар'єри у суспільстві, що забороняють певні дії стосовно природи; передбачає критичне тестування природоохорони на людиновимірність, духовність; виступає свого роду засобом з'ясування абсолютно нових, на перший погляд незрозумілих і непередбачуваних екологічних ситуацій. Екологічна естетика виробляє норми, що відповідають категорії прекрасного у філософській естетиці. Синтез позитивного

природоохоронного етнічного досвіду з досвідом реальних перетворень життя визначає якість екологічної культури.

2. Основою інституалізації екологічної культури є її процесуальне (діяльнісне) буття. Рівні екологічної культури або її стан на різних етапах розвитку суспільства найбільш очевидно проявляються у феномені природокористування. В результаті аналізу та дослідження виділяються чотири основні рівні екологічної культури, що відповідають привласнюючому, продукуючому, інноваційному, інформаційному природокористуванню.

3. Першою, найбільш загальною основою дослідження екологічної безпеки, є філософсько-антропологічний підхід. Оцінка екологічної безпеки регіону може бути як якісною, у вигляді оціночної класифікації систем, так і з використанням кількісних показників, які інтегрують критерії екологічної безпеки із урахуванням їхніх антропологічних вимірів: співвідношення теплозабезпеченості і зволоження регіону, демографічні, господарські і соціально-медичні показники, зокрема, щільність населення, стан ґрунтів, захворюваність населення, тривалість життя, дитяча смертність.

4. Визначено форми загроз феномену екологічної безпеки, тобто різновиди і різноманітні прояви екологічної небезпеки в конкретних умовах. В кожному випадку екологічна небезпека обумовлюється загальними техніко-економічними параметрами системи споживання природних ресурсів і конкретними формами цього привласнення в даному соціально-природному просторі.

5. Передумовою формування теорії екологічної безпеки є загальна теорія безпеки, зокрема національної безпеки. Проте теорію національної безпеки не слід розуміти як універсальну, що розглядає всі види безпек і виробляє єдині принципи захисту в будь-якій сфері суспільного життя. Екологічна безпека розглядається не як складова системи безпеки суспільства, а як інтегратор, здатний, з одного боку, консолідувати суспільство, а з іншого – створити безпечну основу його сталого розвитку.

6. Насильницьке перероблення синергетичної біосферної системи може викликати катастрофічні наслідки для самої людини. Неминучі певні обмеження діяльності, орієнтовані на вибір таких можливих сценаріїв зміни світу, у яких забезпечуються стратегії виживання. Ці обмеження накладаються не тільки об'єктивними знаннями про можливі лінії розвитку об'єктів, але і ціннісними структурами, розумінням добра, краси, самоцінності людського життя, врешті-решт екологічною культурою. В світлі екологічної безпеки моральний бік науки, незалежно від її національного, державного, релігійного чи філософського прояву, стає для вченого засадничо важливим, породжує необхідність синтезу знань і етичних цінностей.

7. У розробці довготривалої політики створення екологічної безпеки в Україні визначено етапи її реалізації в тісному взаємозв'язку з соціально-економічним і людським розвитком. На першому нинішньому етапі, в умовах економічної кризи, коли спостерігається спад виробництва і відчувається дефіцит для країни життєвонеобхідного, екологічна політика в основному повинна ґрунтуватися на принципі «не нашкодь». Важливо хоча б припинити процес

подальшого руйнування не тільки природних комплексів, а і природного потенціалу людини. Основним змістом другого етапу є впровадження природоуправлінських і природовідновлюваних проектів, зокрема проектів з відновлення природного потенціалу людини. Третій етап охоплює період післякризового відновлення і сталого розвитку, змістом якого стає відновлення природного середовища, екологічна реконструкція та інтенсифікація діяльності з розвитку природного потенціалу людини. Характеристика різних видів екологічної політики дає можливість обґрунтувати доцільність для України такої моделі екологічної політики, що базується на екологічному законодавстві та інституціоналізмі. Ця модель вимагає відповідного рівня екологічної культури як передумови розвитку громадянського суспільства в нашій країні і його окремих інститутів.

8. Дослідження та узагальнення політико-правових основ природокористування та природоохоронної діяльності свідчать, що до багатьох ознак цивілізованої держави треба додати ще одну, а саме: соціальна і демократична правова держава має стати також і державою екологічною. Цьому сприятиме формування екомережі України, що є вагомим політичним актом, спрямованим на забезпечення дійсних основних прав людини, зокрема права кожного громадянина на сприятливе для життя довкілля. Цей процес прискорить інтеграцію України у європейський простір, зробить її міцнішою і тіснішою, оскільки ґрунтується на органічній включеності України в сучасну Європу в усіх контекстах, не тільки політичних та економічних, але й ландшафтно-екологічних та еколого-антропологічних.

9. Екологічна безпека як інтегруюча складова національної безпеки залежить від ґрунтовності знань про природу і дій, спрямованих на збереження і поліпшення навколишнього природного середовища шляхом розумного втручання, а не руйнування його в процесі нераціонального використання. Це в загальному підсумку залежить від рівня екологічної культури. З тези, що суспільство сталого розвитку може функціонувати тільки на базі суттєво відмінних від сучасних споживацьких інтересів і мотивацій діяльності, впливає нагальна необхідність формування нових уявлень про доцільність людських потреб і можливостей їх задоволення, яка може бути реалізована засобами екологічних освіти та виховання.

10. В результаті дослідження умов і стану екологічної освіти і виховання в Україні запропоновано комплексний підхід інформаційного забезпечення неперервної екологічної совіти, який може бути реалізованим на чотирьох рівнях (всезагальному, шкільному, вузівському, спеціальному) і за трьома напрямками (пізнавальним, моніторингово-інформаційним, заповідним). Специфіка такого підходу базується на принципі «випереджаючого відображення», тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і віддалених у часі. Автор вважає, що в сучасних умовах розширення меж бачення у філософії та теорії екологічної освіти є основою зрушень в організації та оновленні змісту всіх рівнів освіти з новими

якісними ефектами гуманізації, екологізації в суспільній психології та суспільній ідеології в Україні.

11. В роботі констатується, що екологічна освіта та виховання – складна філософсько-світоглядна, соціально-економічна та психолого-педагогічна проблема, змістом якої є формування розуміння сучасних екологічних проблем, виховання відповідальності за стан довкілля, оволодіння навичками етичної поведінки в природі, що підтверджено результатами досліджень стану екологічної освіти та формування екологічної свідомості серед студентів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Юрченко Л.І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки: Монографія / Л.І. Юрченко. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.

Статті в наукових фахових виданнях

2. Юрченко Л.І. Екологічна культура як невід’ємна частина сталого розвитку суспільства / Л.І. Юрченко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIII. – С. 119–123.

3. Юрченко Л.І. Військові аспекти впливу на біосферу. Соціально-філософський аналіз / Л.І. Юрченко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XIV. – С. 82–87.

4. Юрченко Л.І. Методологічні підходи в дослідженнях екологічної небезпеки / Л.І. Юрченко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – Харків: ХВУ, 2002. – Вип. XV. – С. 58–63.

5. Юрченко Л.І. Екологічна безпека як предмет комплексного наукового дослідження / Л.І. Юрченко // Науковий вісник. Серія «Філософія» / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків: «ОВС», 2002. – Вип. 12. – С. 91–99.

6. Юрченко Л.І. Екологічне виховання та освіта як один із вирішальних факторів регулювання якості навколишнього середовища / Л.І. Юрченко // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2002. - № 561. – С. 206–210.

7. Юрченко Л.І. Технологічний розвиток як передумова економічної, соціальної, та екологічної трансформації суспільства / Л.І. Юрченко // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2003. - № 591. – С. 27–30.

8. Юрченко Л.І. Народонаселення, матеріальна та духовна культура як передумови формування екологічної ситуації / Л.І. Юрченко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003. – Вип. 1 (16). – С. 88–94.

9. Юрченко Л.І. Екологічна безпека України в системі глобальних проблем суспільства / Л.І. Юрченко // Наукові записки Харківського військового

університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2003. – Вип. 3 (18). – С. 88–97.

10. Юрченко Л.І. Методологічні основи ідентифікації типів екологічної небезпеки / Л.І. Юрченко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ» / Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Філософія». – Харків: НТУ «ХПІ», 2003. – № 2. – С. 145–149.

11. Юрченко Л.І. Новітні технології і екологічна безпека держави / Л.І.Юрченко //Науковий вісник. Серія «Філософія» / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків: «ОВС», 2004. – Вип. 16. – С. 64–71.

12. Юрченко Л.І. Норми і принципи екологічної етики / Л.І. Юрченко, С.О. Огієнко // Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія. – Харків: ХВУ, 2004. – Вип. 2 (20). – С. 133–145.

13. Юрченко Л.І. Екологічна естетика і екологічна культура / Л.І. Юрченко // Філософські перипетії. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2005. – № 654. – С. 82–88.

14. Юрченко Л.І. Відношення «людина-природа» в сучасних інтерпретаціях / Л.І. Юрченко // Практична філософія. – 2007. – № 1. – С. 85–93.

15. Юрченко Л.І. Формування екологічного світогляду в процесі освіти та виховання / Л.І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 66. – К.: Український центр духовної культури, 2007. – С. 12–21.

16. Юрченко Л.І. Екологічна політика як врахування складних взаємин екологічної культури і екологічної безпеки / Л.І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 70. – К., 2007. – С. 192–200.

17. Юрченко Л.І. Екологічна культура соціально-економічного розвитку / Л.І. Юрченко // Науковий вісник. Серія «Філософія»/ Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2008. – Вип. 28. – С. 94–103.

18. Юрченко Л. І. Екологічна естетика навколишнього середовища / Л.І. Юрченко // Науковий вісник. Серія «Філософія»/ Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ХНПУ, 2008. – Вип. 29. – С. 125–130.

19. Юрченко Л.І. Екологічна культура: сутність і необхідність для екологобезпечного розвитку / Л.І. Юрченко // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки», 2008. – № 829, вип. 36. – С. 187–192.

20. Юрченко Л.І. Екологічна культура етносу / Л.І. Юрченко // Політологічний вісник. – К.: «ІНТАС», 2008. – вип. 38. – С.16–28.

21. Юрченко Л.І. Еколого-естетичне виховання як підстава формування екологічної культури / Л.І. Юрченко // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. - Харків: ХАІ, 2008. – №4. – С.144–149.

22. Юрченко Л.І. Екологічні цінності в структурі екологічної свідомості й екологічної культури / Л.І. Юрченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 78. – К., 2009. – С. 229–237.

Інші статті і тези доповідей

23. Юрченко Л.І. Екологічна політика в соціально-економічному контексті / Л.І. Юрченко // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики / Зб. наук. праць.–вип. 2(3), 2007. – С.115–121.

24. Юрченко Л.І. Рівень екологічної освіченості та екологічної свідомості студентів економічних спеціальностей / Л. І. Юрченко // Вісник університету банківської справи Національного банку України (м. Київ).– 2008. – №1. – С.140–144.

25. Юрченко Л. І. Взаємозв'язок навколишнього середовища і людини, суспільства та біосфери / Л.І. Юрченко // Вісник Харківського інституту соціального прогресу. Сер.: Екологія, техногенна безпека і соціальний прогрес. – 2002. – Вип.1–(2). – С. 388–394.

26. Юрченко Л.І. Оцінка екологічної безпеки: поняття, проблеми / Л.І. Юрченко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: Зб. наук. праць. за ред. Даниленка В.Я. – Харків: ХДАДМ, 2002. – № 12. – С. 26–35.

27. Юрченко Л.І. Аналіз та вдосконалення системи управління навколишнім середовищем / Л.І. Юрченко // Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України. Збірник наукових статей. – Харків: Основа, 2001. – С. 122–123.

28. Юрченко Л.І. Система управління навколишнім середовищем в організації як інтеграція економічних та екологічних задач / Л.І. Юрченко // Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць Випуск 132. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – С. 100–104.

29. Юрченко Л.І. «Оцінка екологічної ситуації» як соціально-екологічне поняття / Л.І. Юрченко // Вісник Харківського інституту соціального прогресу. Сер.: Екологія, техногенна безпека і соціальний прогрес.- 2003.-Вип.1–2(3–4). – С. 206–211.

30. Юрченко Л.І. Екологічна сучасність та прогнозування екологічного майбутнього людства / Л.І. Юрченко // Сучасна картина світу: інтеграція наукового та позанаукового знання. Збірник наукових праць. Вип.3. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, УАБС, 2004. – С.84–89.

31. Юрченко Л.І. Екологічний аудит як інструмент створення екологічної безпеки держави / Л.І. Юрченко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Ринкові перетворення в Україні в умовах світових інтеграційних процесів. Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т регіон. досл. –Львів, 2005. – вип. 6. – С. 544–549.

32. Юрченко Л.І. Реалізація політики екологічного нормування в планування діяльності підприємств / Л.І. Юрченко // Актуальні проблеми та перспективи розвитку фінансово-кредитної системи України: Збірник наукових статей. – Харків: Фінарт, 2002. – С. 194–195.

33. Юрченко Л.І. Реалізація екологічної політики у плануванні діяльності / Л.І. Юрченко // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління. Матеріали II Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції. –

Харків, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2001. – С. 113–114.

34. Юрченко Л.І. Місце екологічної культури в становленні ноосфери / Л.І. Юрченко // Матеріали І науково-практичної конференції «Україна наукова – 2001».–Том 9. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2001. – С. 9–10.

35. Юрченко Л.І. Екологічні аспекти морально-етичного виховання / Л.І. Юрченко // Концептуальні засади модернізації системи освіти в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Харків, 1 лютого 2002 р. / Міністерство освіти і науки України, Нар. Укр. акад. – Х., 2002. – С. 169–172.

36. Юрченко Л.І. Взаємозв'язок суспільства та біосфери Землі / Л.І. Юрченко // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта –2002».- Том 2.- Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002. – С. 24–26.

37. Юрченко Л.І. Моніторингові дослідження як система випереджаючого контролю екологічної безпеки держави / Л.І. Юрченко // Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління. Матеріали III Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції. – Харків, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С. 254–255.

38. Юрченко Л.И. Взаимосвязь профессиональной и экологической культуры в процессе формирования специалиста нового поколения / Л.И. Юрченко // Актуальные вопросы совершенствования подготовки конкурентоспособных специалистов в новых социально-экономических условиях: Материалы IX международной научно-методической конференции 18–20 сентября 2002 г. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2002. – С. 10–13.

39. Юрченко Л.І. Формування екологічної культури в процесі екологічної освіти / Л.І. Юрченко // Сборник тезисов трудов международного симпозиума «Межрегиональные проблемы экологической безопасности», 19–21 сентября 2007 г. – Киев-Одесса, 2007. – С. 99.

АНОТАЦІЯ

Юрченко Л.І. Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2009.

У дисертації досліджується феномен екологічної культури у широкому діапазоні теоретичних та практичних виявів, а також особливості його генези та формування як чинника становлення екологічної безпеки суспільства. Визначено складові екологічної культури, параметри, рівні її розвитку. Основний акцент робиться на значенні екологічної культури в розбудові екологічної та, в кінцевому підсумку, національної безпеки держави. У зв'язку з цим проаналізовано основні методологічні підходи в дослідженні екологічної безпеки, здійснено її концептуалізацію, розробку методів оцінювання та визначення місця в

національній безпеці України. З огляду на міждисциплінарний характер екологічних проблем, в роботі запропоновано стратегію екологічної безпеки соціально-економічного розвитку держави, реалізацію взаємозалежностей екологічної культури і екологічної безпеки в екологічній політиці, методологічні та теоретичні аспекти екологічної освіти і виховання. Розроблено і апробовано авторські моделі формування екологічної свідомості в процесі професійної підготовки фахівців, результати впроваджено в практику вищої та післядипломної екологічної освіти.

Ключові слова: система «людина-природа», екологічна культура, екологічні цінності, екологічна етика, екологічна естетика, екологічна безпека, екологічна політика, екологічна криза, екологічна освіта, екологічна антропологія.

АННОТАЦИЯ

Юрченко Л.И. Экологическая культура как системообразующий фактор экологической безопасности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.04 – философская антропология, философия культуры. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды. – Харьков, 2009.

В диссертации исследуется феномен экологической культуры в широком диапазоне теоретических и практических проявлений, а также особенности его формирования и развития как фактора становления экологической безопасности общества. Определены составляющие экологической культуры, параметры, уровни, ее значение в обеспечении экологической и, в конечном счете, национальной безопасности страны.

Историко-эволюционный анализ феномена экологической культуры показал, что как специфически человеческий способ адаптации в биосфере она, вместе с тем, является главным средством регуляции отношений человека и биосферы, все более мощным фактором ее самоорганизации. Исходя из динамики мировоззренческих взглядов на экологическую культуру, показано, что тот природно-исторический процесс, который упрочил новую форму экологической жизнедеятельности, – на основе экологической культуры, не устранил человека из общего эволюционного процесса. Человек, изменяясь, коэволюционно влияет на ход и направленность эволюции биоты. Делается вывод, что экологическая культура обуславливает соответствие социальной деятельности законам естественной целостности, в частности, соответствие человеческой активности и такого качества естественной среды, как ее жизнеобеспеченность. Раскрыты параметры и структурные компоненты экологической культуры, проанализирована специфика производства, техники, технологии как материальных основ экологической культуры.

Исследование сущности и содержания экологической культуры осуществлено в неразрывной связи с феноменом экологического сознания, которое выступает регулятором экологической деятельности по оптимизации взаимоотношений в системе «природа-общество». Показано, что проблема становления и развития экологической этики как составляющей экологической культуры, состоит в том, чтобы создать моральные барьеры в обществе, которые

запрещают определенные действия относительно природы; выступают своего рода инструментом для прояснения абсолютно новых, на первый взгляд непонятных и непредусмотренных экологических ситуаций.

Проанализированы основные методологические подходы в исследовании экологической безопасности, осуществлена ее концептуализация, разработка методов оценки и определения места в национальной безопасности Украины. Результаты свидетельствуют, что первой, наиболее общей основой, которая позволяет творчески использовать разные аспекты исследования экологической безопасности, является философский подход, который обеспечивает единую мировоззренческую платформу и единый методологический базис.

В динамическом процессе постоянного развития общества любой из аспектов национальной безопасности теряет свой смысл в случае непригодности окружающей естественной среды для жизни и деятельности человека. Исходя из этого, экологическая безопасность рассматривается не как одна из составляющих системы безопасности общества, а как интегратор, способный, с одной стороны, консолидировать общество, а с другой – создать безопасную основу его устойчивого развития.

В контексте экологической культуры рассматриваются наука, технология и производство как средства обеспечения экологической безопасности. Человек по уровню своих знаний достиг статуса отрицательного экологического фактора и уже не может руководствоваться ценностно нейтральными научными знаниями. В поле экологической безопасности моральная сторона науки, независимо от ее национального, государственного, религиозного или философского проявления, становится для ученого фундаментально важной, порождает необходимость синтеза знаний и этических ценностей. Предложена стратегия экологической безопасности социально-экономического развития, реализации взаимозависимостей экологической культуры и экологической безопасности в экологической политике.

Исследование условий и состояния экологического образования и воспитания в Украине дало возможность предложить комплексный подход к информационному обеспечению этого процесса, который может быть реализован на четырех уровнях (всеобщем, школьном, вузовском, специальном) и по трем направлениям (познавательном, мониторингово-информационном, заповедном). Специфика такого подхода базируется на принципе «опережающего отображения», когда в сознании человека может происходить постоянная оценка возможных последствий вмешательства в природу как непосредственных, так и будущих. На основе анализа методологических и теоретических аспектов экологического образования и воспитания разработаны и апробированы авторские модели формирования экологического сознания в процессе профессиональной подготовки специалистов, результаты внедрены в практику высшего и последиplomного экологического образования.

Ключевые слова: система «человек-природа», экологическая культура, экологические ценности, экологическая этика, экологическая эстетика,

экологическая безопасность, экологическая политика, экологический кризис, экологическое образование, экологическая антропология.

SUMMARY

Yurchenko L.I. Ecological culture as a basic factor of ecological safety. – Manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Philosophy Sciences. Speciality 09.00.04 – Philosophical anthropology, philosophy of culture. – Skovoroda Kharkov National Pedagogical University. – Kharkov, 2009.

The thesis is dedicated to investigation of the phenomenon of ecological culture as a factor of formation of ecological safety. On the basis of the analysis of methodological approaches in ecological safety research, the conceptualisation was carried out, and the methods of estimation of the place of ecological safety within the system of national safety of Ukraine were developed. The author suggested a strategy of ecological safety as well as the ways of mutual dependence of ecological culture and ecological safety in ecological policy. On the basis of the analysis of methodological and theoretic aspects of ecological education the author developed and proved the models of formation of ecological consciousness in the process of professional training of the specialists. The results were introduced into practice in higher and postgraduate ecological education.

Key words: a man-nature system, ecological culture, ecological value, ecological ethics, ecological aesthetics, ecological safety, ecological policy, ecological crisis, ecological education, ecological anthropology.